

Rynek pracy kobiet w turystyce na wsi w świetle dotychczasowych badań

Zarys treści: Współcześnie zagadnienie feminizacji usług turystycznych i rynku pracy kobiet w turystyce podejmowane jest w badaniach i opracowaniach z zakresu nauk społecznych: socjologii, psychologii, antropologii i studiów gender, a także geografii. Badania te dotyczą motywów i przesłanek podejmowania aktywności zawodowej przez kobiety w turystyce, możliwości i warunków pracy kobiet w turystyce, rezultatów tejsze aktywności zawodowej w relacjach rodzinnych i sąsiedzkich. Skutki aktywności zawodowej kobiet w turystyce mogą mieć charakter pozytywny i negatywny. Wiele publikacji wskazuje na stereotypowe postrzeganie pracy kobiet w turystyce, jako zajęcia wymagającego niskich kwalifikacji, dającego niskie zarobki, związanego z usługami utrzymania porządku, nierokującego szans awansu zawodowego. Z drugiej strony, w wielu przypadkach wskazuje się na fakt, iż praca kobiet w turystyce stanowi główne lub uzupełniające źródło dochodu rodzin oraz wyłącznie lub częściowo utrzymuje gospodarstwo domowe, szczególnie w krajach rozwijających się. Niniejsza praca zawiera zestawienie i analizę istniejącej literatury dotyczącej zatrudnienia kobiet w turystyce i szans oraz możliwości, jakie kreuje rynek pracy kobiet w usługach turystycznych, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich.

Słowa kluczowe: turystyka, obszary wiejskie, rynek pracy kobiet, feminizacja usług turystycznych.

Wprowadzenie

Turystyka tworzy i kształtuje rynek pracy kobiet. Praca w turystyce ma często charakter zdalny i może być wykonywana w różnych miejscach – w domu, poza domem. Turystyka stwarza kobietom możliwości rozwoju i awansu poprzez kreowanie złożonych łańcuchów w gospodarce. Istnieje również drugie oblicze przemysłu turystycznego. Szczególnie

dotyczy ono krajów rozwijających się. Kobiety pracujące w usługach turystycznych często pracują na nisko opłacanych i niepewnych stanowiskach pracy, a ich praca jest niedoceniana. Są to prace, które nie wymagają wykształcenia kierunkowego, niskopłatne, związane z usługami utrzymania porządku, niedające szans awansu zawodowego. Zatrudnienie kobiet w turystyce w wielu przypadkach jest możliwe dzięki temu, że w wielu społecznościach to kobiety są często ściśle związane z zasobami kulturowymi i przyrodniczymi środowiska, w którym żyją. Badania dotyczące pracy kobiet w turystyce sugerują, że nie tylko kobiety, ale także ich społeczności i rodziny czerpią korzyści z tej aktywności. W wielu programach dotyczących rozwoju obszarów wiejskich na poziomie lokalnym i regionalnym wskazane jest znaczenie turystyki i agroturystyki jako czynnika aktywizacji zawodowej kobiet. Nie ma natomiast szczegółowych badań i wskazań, jak ta aktywizacja poprzez pracę w usługach turystycznych ma wyglądać. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie głównych wątków dyskusji naukowej wokół sytuacji rynku pracy kobiet w turystyce.

Przegląd badań nad rynkiem pracy kobiet w turystyce

Współcześnie zagadnienie pracy kobiet w turystyce oraz feminizacji usług turystycznych stanowi przedmiot badań i opracowań z zakresu nauk społecznych: socjologii, psychologii, antropologii i studiów gender, jak również geografii i turystyki. Literatura zagraniczna i coraz częściej krajowa traktuje problem zatrudnienia kobiet w turystyce w kontekście feminizacji rynku pracy usług turystycznych (Aitchison 2005; Andreson, Dimon 1999; Balcerzak-Paradowska 2001, 2002; Bock, Shortall 2006; Brandt, Haugen 2007; Caballe 1999; Doherty, Manfredi 2001; Guerrier, Adib 2004; Harvey i in. 1995; Mulvaney i in. 2007). Badania w różnych krajach dowodzą, iż większość zawodów i prac niewymagających wysokich kwalifikacji zawodowych, a tym samym mniej płatnych, jest wykonywana przez kobiety (Kinnaird, Hall 1996). Przykładowo, hotelarstwo jest postrzegane jako sektor turystyczny, który najchętniej zatrudnia kobiety i tworzy miejsca pracy specjalnie dla kobiet (Burrell i in. 1997; Doherty, Manfredi 2001; Ng, Pine 2003; Purcell 1996). Dostęp do zawodów w sektorze turystycznym jest więc oparty na płci.

Praca kobiet w turystyce postrzegana jest nie tylko jako problem ekonomiczny, ale również jako zjawisko społeczne, w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się, historycznie patriarchalnych społeczeństwach (Duffy i in. 2015; Garcia-Ramon i in. 1995; Kousis 1989; Manwa 2008; Petrželka i in., 2005). Turystyka ma zdolność do wywierania wpływu na zmiany norm kulturowych i społecznych oraz społecznego i kulturowego kształtowania relacji płci względem turystyki (Higgins-Desbiolles 2006; Tucker 2007; Tucker, Boonabana 2012). W kontekście rynku pracy kobiet w turystyce szeroko podejmowane są opracowania dotyczące poszukiwania własnej tożsamości w samozatrudnieniu kobiet w turystyce (Andreson, Dimon 1999; McKenzie-Gentry 2007; Muñoz, Pérez, 2007; Scheyvens 2000; Sharpley, Vass 2006) lub wykorzystywania kobiet jako pracownic sektora turystycznego, w tym nadużyć seksualnych (w sexturystyce) (Guerrier, Adib 2004; Leheny 1995; Wilkinson, Prativi 1995). W niektórych krajach stwierdzono powiązania między turystyką

i przemysłem seksualnym, znane są przypadki nadużyć i wykorzystywania seksualnego kobiet (Leheny 1995; Wilkinson, Prativi 1995; Guerrier, Adib 2004).

Nowym kierunkiem badań, w literaturze zachodniej, jak i polskiej, są zagadnienia relacji płci w turystyce. Kontekst ten poruszany jest w przypadku przedsiębiorstw rodzinnych, świadczących usługi turystyczne, np. gospodarstw agroturystycznych lub innych, świadczących usługi w zakresie turystyki wiejskiej (Akpınar i in. 2004; Brandt, Haugen 2007; Brandt 2002; Bryant, Pini 2009; Caballe 1999). Kierunek ten wiąże się ściśle z zagadnieniem nierównego traktowania kobiet i mężczyzn na rynku pracy oraz nierówności w przypadku podziału obowiązków czy wynagrodzeń (Haynes i in. 2000; Little 1997; Tiges i in. 1998).

Polskie piśmiennictwo podejmuje temat zatrudnienia kobiet w turystyce w kontekście wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i przedsiębiorczości (*Diagnoza Sytuacji Kobiet na Rynku Pracy w Polsce* 2006; Biernat-Jarka, Sawicka 1998; Długokęcka, Sawicka 1998; Gutkowska 1998, 2000a, 2000b; Gutkowska, Żelazna 1998; Kowalczuk 1998; Krzyżanowska 2014; Sawicka 2005, 2009; Tchórzewska 1998; Żelazna 1993). Przedsiębiorczość jako cecha osobowości zwykle przypisywana była zawsze mężczyźnie, ale wraz z nastaniem gospodarki rynkowej stała się uniwersalnym pojęciem. Przedsiębiorczość w tym kontekście definiowana jest jako zdolność dokonywania szybkiej analizy i oceny sytuacji, podejmowanie trafnych decyzji, zdolność do działania w warunkach ryzyka, umiejętność radzenia sobie w sytuacjach stresowych, asertywność, otwartość, niestereotypowość, niekonwencjonalność myślenia (Tchórzewska 1998). Współcześnie takie cechy muszą opanować zarówno przedsiębiorczy mężczyźni, jak i kobiety. Jak wskazano w badaniach (m.in.: Tryfan 1995a, 1995b; Tyran 2005; Żelazna, Mikuta 2004), kobiety z obszarów wiejskich charakteryzuje wyższa skłonność do przedsiębiorczości niż mężczyźni. Wskazują na to przesłanki:

- ekonomiczne (chęć poprawy sytuacji materialnej swojej i rodziny, uzyskanie niezależności finansowej, samozatrudnienia);
- chęć poprawy warunków społeczno-bytowych rodziny (zdobywanie kwalifikacji zawodowej, samokształcenie, poprawa infrastruktury w obrębie gospodarstwa domowego);
- chęć potwierdzenia swojej użyteczności, poświęcenia dla rodziny i zdobycie pozycji oraz poważania wśród członków społeczności sąsiedzkiej;
- chęć zaspokojenia własnych aspiracji (Tryfan 1995a, 1995b; Tyran 2005; Żelazna, Mikuta 2004).

Szczególnym przypadkiem przedsiębiorczości kobiet na wsi są prowadzone przez nie gospodarstwa agroturystyczne (Gutkowska 1998). Gestorki nie zajmują się jedynie organizacją życia rodzinnego, ale do ich obowiązków należy również obsługa i organizacja życia turystów. W tym kontekście cenne są publikacje dotyczące emocjonalnego nastawienia kobiet do prowadzonego przedsięwzięcia turystycznego i turystów oraz indywidualnego podejścia do klienta (Brandt, Haugen 2006; Hei-Lin Chu, Murrmann 2006).

Rynek pracy kobiet na obszarach wiejskich – możliwości i ograniczenia

Transformacja społeczno-gospodarcza obszarów wiejskich w Polsce, zapoczątkowana w II połowie XX w. wpłynęła znacząco na sytuację rynku pracy kobiet obszarów wiejskich. Specyfika obszarów wiejskich implikuje zawężenie możliwości zatrudnienia kobiet na wsi (Krzyżanowska 2014). Wiele publikacji i raportów dotyczących możliwości pracy kobiet na wsi wymienia grupy zawodów dostępnych dla kobiet. Są to: praca chałupnicza, łącząca pracę ręczną z lokalnymi zasobami rzeczowymi, drobne zakłady przemysłowe bazujące na tradycjach produktowych i lokalnej infrastrukturze, niewielkie zakłady handlowo-usługowe (krawieckie, fryzjerskie, kosmetyczne, rękodzielnicze), niewielkie, rodzinne zakłady rolno-spożywcze nastawione na handel hurtowy i detaliczny, zakłady doradczo-usługowe (np. w zakresie przygotowania, organizacji i obsługi imprez, serwisowania i wypożyczania sprzętu sportowego), świadczenie usług o charakterze bytowo-społecznym (opieka nad dziećmi, osobami starszymi, niepełnosprawnymi), a przede wszystkim administracja i szkolnictwo (Legienis 2003; Sawicka 2005; Żelazna, Mikuta 2004; *Diagnoza Sytuacji Kobiet...* 2006). Wśród tych przedsięwzięć wymieniana jest również agroturystyka, wynajem kwater oraz obsługa turystów, a także zawody: animatorki czasu wolnego, sprzątaczk, pokojówki, kucharki itp. Turystyka tworzy możliwości zatrudnienia dla kobiet o charakterze formalnym i nieformalnym. Seręga (1993) dodaje, iż turystyka wspomaga pojawianie się nowych (w kontekście obszarów wiejskich) zawodów i specjalności, zwiększając tym samym różnorodność zajęć ludności. Powszechnie uważa się, że turystyka oferuje więcej miejsc pracy dla kobiet niż dla mężczyzn, m.in. przy gotowaniu, sprzątanu oraz w obsłudze hotelowej, często jedynie w wysokim sezonie turystycznym.

Nie tylko specyficzny charakter prac i zawodów na obszarach wiejskich wpływa na ograniczenia możliwości zatrudnienia pracy kobiet. Limitacja możliwości zatrudnienia kobiet jest rezultatem spojrzenia na kobietę z perspektywy jej tradycyjnego przywiązania do ogniska domowego, w świetle pełnionej roli w rodzinie i gospodarstwie domowym oraz predyspozycji do wartościowania rodziny ponad pracę zawodową (Michalska 2013; Tchórzewska 1998). Jak podaje Michalska (2013), od lat udział kobiet w prowadzeniu gospodarstwa rolnego nie ulega zmianie – średnio w Polsce około 20% gospodarstw kierowanych jest przez kobiety, przy czym największy ich odsetek kieruje gospodarstwami niskoobszarowymi, drobnymi, niskotowarowymi, z przedziału 1–5 ha (co 3 gospodarstwo prowadzone jest przez kobietę). Podstawowymi funkcjami tych gospodarstw są funkcje socjalna i samozaopatrzeniowa. Przy braku możliwości znalezienia stabilnego źródła dochodu funkcja zaopatrzeniowa tych gospodarstw pozwala rodzinom wiejskim na egzystencję bez wsparcia i pomocy socjalnej (Wrzochalska 2010).

Aktywność zawodowa kobiet obszarów wiejskich w turystyce stanowi przedmiot badań równoległe z zagadnieniami społeczno-ekonomicznych efektów rozwoju turystyki na terenach wiejskich (Dąbrowska 1996; Kurek 1990; Seręga 1993). Turystyka tworzy nowe miejsca pracy na obszarach wiejskich, ale głównie powoduje przenoszenie sił z gospodarstwa domowego do przedsięwzięcia turystycznego, dając zatrudnienie i nowe obowiązki nieaktywnym zawodowo członkom rodziny (Hjalager 1996; Jachimowicz, Krzyżanowska

2004; Poczta, Przezbórska 2002; Seręga 1993). W rezultacie kobiety nie są zmuszone do emigracji i poszukiwania pracy poza rodzinną wsią, zwiększając jednocześnie dochody gospodarstw domowych. Prowadzenie gospodarstwa turystycznego przynosi korzyści kosztem większych nakładów pracy i obowiązków kobiety oraz członków jej rodziny, bez wprowadzania udogodnień czy modernizacji gospodarstwa. Poza możliwościami wykorzystania przestrzeni wiejskiej i uzyskania korzyści ekonomicznych (Długokęcka, Sawicka 1998) usługi turystyczne stwarzają okazję do wykorzystania całego potencjału, który zawarty jest w zaangażowaniu całej rodziny w prowadzenie i obsługę gospodarstwa.

Większość gospodarstw agroturystycznych funkcjonuje jako przedsiębiorstwa rodzinne, zarządzane przez kobiety (Brandt, Haugen 2007; Getz, Carlson 2005; Roberts 2002). Badania Jaworskiego i Lawson (2005) wskazują, że rodziny gospodarskie są silnym składnikiem produktu agroturystycznego, ale jednocześnie własność rodzinna jest potencjalnym ograniczeniem z punktu widzenia optymalizacji zasobów (Roberts 2002). Praca kobiet w rodzinnych gospodarstwach agroturystycznych związana jest głównie z organizowaniem zakwaterowania i bazy żywieniowej, wytwarzanej z produktów gospodarstwa (Ilbery i in. 1998; Loureiro, Jervell 2005), oraz prezentowaniem życia wiejskiego turystom (Wright, Annes 2014). Wiele badań nad tym zagadnieniem potwierdza, że kobiety są często głównodowodzącymi inicjatyw agroturystycznych w obrębie gospodarstw (Barbieri, Mshega 2008; Brandth, Haugen 2010, 2011; Jennings, Stehlik 1999). Ponadto, z uwagi na znaczenie umiejętności i kompetencji związanych z ich pracą w domu, wykonywaną tradycyjnie na co dzień, są postrzegane jako niezastąpiona siła robocza w gospodarstwach agroturystycznych. Ich codzienne domowe obowiązki (m.in. sprzątanie, gotowanie, prace opiekuńcze itp.) są traktowane jako rozszerzenie tożsamości płci w komercyjnej działalności (Brandth, Haugen 2010; Jennings, Stehlik 1999; McGehee i in. 2007). Jak pisze Ghodsee (2003), kobiety częściej niż mężczyźni są skłonne do podejmowania działań o charakterze prywatnej przedsiębiorczości, toteż turystyka stanowi jedną z działalności, która ma szansę pobudzić niepracujące kobiety do aktywności zarobkowej. Jest zatem postrzegana jako sposób na ograniczenie ubóstwa w społecznościach wiejskich. Dodatkowo, praca w domu ma również tę zaletę, iż pozwala na łączenie obowiązków domowych z zawodowymi. Gestorki turystyczne reorganizują obowiązki całej rodziny – kobiety zajmują się sferą domową, mężczyźni zaś dbają o otoczenie, które ma być atrakcyjne dla gości (Andriotis 2002; Brandt, Haugen 2006; Caballe 1999; Hampton 2005).

Problem pracy i aktywności zawodowej kobiet obszarów wiejskich stał się przedmiotem badania przeprowadzonego w 2012 r. przez konsorcjum badawcze FOCUS GROUP oraz Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego. Badania wskazały, iż mieszkanki polskich wsi są przychylnie obszarom wiejskim i tradycyjnemu środowisku, dlatego decydują się na działalność zawodową w swoim „codziennym” środowisku. Kobiety na wsi zainteresowane są pracą w innych zawodach niż praca jedynie w gospodarstwie domowym (Andreson, Dimon 1999; Seręga 1993; Poczta, Przezbórska 2002; *Raport z badania „Sytuacja kobiet ... 2012*). Około 40% kobiet biorących udział w badaniu pragnie porzucić działalność rolniczą, co czwarta ma zamiar rozwijać działalność rolniczą i co czwarta planuje prowadzić działalność rolniczą oraz pozarolniczą w ramach działalności gospodarstwa (*Raport z badania „Sytuacja kobiet... 2012*). Do barier i przeszkód uniemożliwiających

będz̄ utrudniaj̄cych kobietom na wsi ich aktywizacj̄ zawodow̄ zaliczono: niedostosowany system infrastruktury społecznej i transportowej, bariery mentalne ze strony kobiet, jak i ich najbliższego otoczenia (rodziny, sąsiadów), niepełne lub niewystarczające kwalifikacje zawodowe, obciążenie wynikające z pełnionych obowiązków rodzinnych i domowych czy wygórowane aspiracje zarobkowe (Sawicka 2009; *Raport z badania „Sytuacja kobiet ... 2012*). Wnioski z tego badania potwierdzają konieczność tworzenia miejsc pracy dla kobiet na obszarach wiejskich, które umożliwiają łączenie obowiązków zawodowych z domowymi, w formie elastycznego zatrudnienia i godzin pracy, z możliwością pracy w domu. Takie formy zatrudnienia jednak mają swoje wady – jedną z nich jest nieuwzględnienie równości szans w podjęciu pracy oraz wykluczenie pewnych grup wiekowych z rynku pracy (*Raport z badania „Sytuacja kobiet ... 2012*). Aktywizacja zawodowa kobiet powinna łączyć w sobie dwa paradygmaty ról kobiet – rodzinny i zawodowy oraz służby partycypacji w życiu społeczności (Krzyszkowski 2008).

W raporcie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2009 r. pt. *Działanie 311 „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”* w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–13 (PROW na lata 2007–13) prezentowane są wyniki badań zaangażowania kobiet wiejskich w pracę w turystyce na obszarach wiejskich. Beneficjentami tego działania w skali całego kraju są w ¼ kobiety. Najliczniej tę grupę społeczną reprezentują kobiety z województw: pomorskiego, zachodniopomorskiego i śląskiego (32% ogółu beneficjentów), małopolskiego (31%) i wielkopolskiego (30%) (*Działanie 311... 2009*). Raport (2009) ten wskazuje, że aktywności związane z turystyką oraz szeroko pojętą rekreacją stanowią 15% aktywności pozarolniczych podejmowanych przez gospodarstwa rolne na obszarach wiejskich w Polsce. Aktywność turystyczna jest głównie prowadzona przez kobiety (42,8 %) lub współprowadzona (80,1%). Turystyka wiejska angażuje całe rodziny zamieszkujące gospodarstwa rolne. Kobiety częściej podejmują działalność pozarolniczą (42,6%) w grupie działalności związanej z turystyką, sportem, rekreacją oraz wypoczynkiem. Drugą, równie istotną, grupą działalności wybieranych przez kobiety jest działalność związana z usługami dla ludności i handlem detalicznym (30%). W pozostałych grupach działalności przeważają mężczyźni. W usługach dla rolnictwa i leśnictwa mężczyźni to reprezentacja dominująca (80%) (*Działanie 311... 2009*).

Wzrost zatrudnienia kobiet w turystyce, w tym w agroturystyce, jest postrzegany jako cel strategiczny w odniesieniu do obszarów wiejskich. Jednakże nie można przeceniać znaczenia turystyki jako miejsca pracy, szczególnie jeśli chodzi o prywatne przedsięwzięcia agroturystyczne na wsi. Pomimo iż odsetek kobiet „pracowników na własny rachunek” jest znacznie wyższy w turystyce niż w innych sektorach gospodarki (*Raport UNWTO Global Report... 2011, Raport z badania „Sytuacja kobiet ... 2012*), nie uwzględnia się tej pracy i formy zarobkowania w polityce socjalnej, emerytalnej i ubezpieczeniowej. Kobiety uważane są za „pomagających członków rodzin”, wykonując często nieopłaconą pracę w swoich rodzinnych przedsięwzięciach turystycznych, przez co narażane są na wykorzystanie i pracę ponad możliwości. Stanowi to jeden z kluczowych konfliktowych obszarów w promowaniu równości płci w zatrudnieniu w usługach turystycznych.

Motywy podejmowania aktywności zawodowej przez kobiety na obszarach wiejskich

Trwająca od dziesięcioleci w Polsce ucieczka kobiet ze wsi do miast podyktowana była niechęcią do pracy na roli oraz utartymi stereotypami roli kobiet – matek i córek na wsi. Obecnie proces ten został zahamowany poprzez pogarszające się możliwości pracy dla kobiet w mieście oraz zwiększenie możliwości pracy kobiet na wsi m.in. poprzez otwarcie własnej działalności przy obsłudze turystów. Jako główne motywy podejmowania działalności agroturystycznej przez kobiety wymienia się:

- wzrost dochodów gospodarstwa (czasami nawet małe przedsięwzięcie przynoszące pierwotnie jedynie dodatkowy dochód rozrosło się tak, że stało się obecnie głównym źródłem dochodu);
- uaktywnienie niewykorzystanych źródeł dochodu gospodarstwa;
- chęć dzielenia się doświadczeniem życia na wsi z innymi;
- chęć poznania nowych ludzi, osiągnięcie satysfakcji z pracy w domu;
- zamiar produkcji i sprzedaży za rozsądną cenę organicznych produktów, prowadzenie ekologicznej produkcji rolnej (Barbieri, Mshenga 2008; Gidarakou 1999; Gidarakou i in. 2008; Hansson i in. 2013; Jachimowicz, Krzyżanowska 2004; McGehee 2007).

Getz i Carlsen (2000) uzupełniają te motywy o:

- chęć wsparcia wiejskiej gospodarki i gospodarstw rolnych;
- hobby i styl życia;
- propagowanie wiejskiego stylu życia;
- długoterminowy zysk nakierowany na poprawę poziomu i jakości życia;
- samozatrudnienie, możliwość zatrudnienia członków rodziny, bycie szefem dla siebie;
- wykazanie się aktywnością, gdy mąż pracuje poza gospodarstwem (Getz, Carlsen 2000).

Równie ważnymi motywami podjęcia tejsze aktywności jest porzucenie pracy w gospodarstwie rolnym i stworzenie sobie warunków lepszej pracy bez opuszczania domu (Brandt, Haugen 2006), a także zatrudnianie członków rodziny, szczególnie w małych, rodzinnych przedsiębiorstwach turystycznych jako taniej, choć niewyedukowanej, siły roboczej. Brandt i Haugen (2006) wymieniają również cele prowadzenia turystycznego biznesu rodzinnego oraz jego efekty oddziałujące na funkcjonowanie gospodarstwa rodzinnego: brak wolnego czasu, brak czasu dla partnera, niemożliwość pogodzenia życia prywatnego z zawodowym oraz znalezienie chwili i miejsca bez turystów, klientów, konflikty w rodzinie o obowiązki i celowość przedsięwzięcia. Sharpley i Vass (2006) przytaczają, iż satysfakcja z pracy i poczucie niezależności to najbardziej motywujące czynniki do pracy w agroturystyce.

Przemiany pod wpływem aktywności zawodowej kobiet w turystyce

Skutki aktywności zawodowej kobiet obszarów wiejskich na wsi są widoczne w wymiarze ekonomicznym, społecznym i kulturowym funkcjonujących gospodarstw agroturystycznych. O ile skutki ekonomiczne prowadzenia gospodarstw agroturystycznych przez

kobiety są rozpoznane i szeroko opisane w literaturze, m.in.: wzrost dochodu gospodarstw, wzrost aktywności zawodowej kobiet i innych członków rodziny (Brandth, Haugen 2006, 2007; Busby, Rendle 2000; Garcia-Ramon i in. 1995; Poczta, Przezbórska 2002; Sawicka 2009; Tryfan 1995b; Żelazna 1993), o tyle społeczne rezultaty przemian w rodzinnych gospodarstwach domowych wymagają szerszego rozpoznania.

Rezultatem aktywizacji kobiet w turystyce są przemiany społeczne zachodzące w relacjach rodzinnych w obrębie gospodarstwa domowego, m.in. zmiana hierarchii wartości, postaw, ról (dotychczasowe utożsamianie ojca rodziny z dbaniem o dochód gospodarstwa, a matki z wychowaniem dzieci) i stosunków w danym gospodarstwie rodzinnym względem jej członków. Proces ten może rodzić również negatywne skutki, jak osłabienie więzi rodzinnych i kontroli społecznej (Kowalczyk 2000; Przeclawski 1979, 1992).

Zjawiska turystyczne niosą ze sobą potencjał wpływania i kształtowania nowych ról społecznych tych grup ludności, których dostęp do udziału w gospodarce czy społeczeństwie był do tej pory ograniczony poprzez układ ról kulturowych i norm społecznych w ramach różnych systemów społeczno-gospodarczych (Acosta-Belén, Bose 1990; Adib, Guerrier 2003; Cukier, Wall 1993; Leontidou 1994; Scheyvens 2000; Timothy 2001). Badania Wilkinson i Pratiwi (1995), przeprowadzone w Indonezji, wskazały, że zwiększenie możliwości pracy kobiet w turystyce doprowadziło do zmian w tradycyjnych praktykach wychowawczych dzieci, angażując dziadków, starsze rodzeństwo lub innych krewnych w opiekę nad dziećmi. Timothy (2001) w swych badaniach wykazał, że zatrudnienie partnerek w pracy w przedsiębiorstwach turystycznych zmusiło partnerów do przejęcia obowiązków tradycyjnie wykonywanych przez kobiety (prace domowe, opieka nad dziećmi, prace w ogrodzie). Podział obowiązków między małżonkami prowadzącymi gospodarstwo agroturystyczne rozkłada się na zasadzie partnerstwa (Brandt, Haugen 2006, 2007; Dernoi 1991) – kobiety zajmują się administrowaniem i prowadzeniem gospodarstwa agroturystycznego „pod dachem”, mężczyźni zaś zajmują się organizacją aktywności dla turystów „na zewnątrz”. Dodatkowe atrakcje dla turystów stają się domeną mężczyzn (Brandt, Haugen 2006), wpisując się w postawy wiejskiej działalności i przedsiębiorczości mężczyzn. Część obowiązków, które kiedyś należały do kobiety, wykonywana jest teraz po części przez mężczyznę, ale typowo męskie zajęcia nadal wykonywane są przez nich samych. Podział w pełnieniu zarówno starych, jak i nowych ról przez oboje małżonków składa się na atmosferę przyjęcia w gospodarstwie agroturystycznym. Turystyka „czyni” równymi statusy kobiet i mężczyzn w małżeństwie i gospodarstwie rodzinnym (Nilsson 2002).

Przenikanie nowych wzorców życia rodzinnego w środowisko wiejskie, możliwości zatrudnienia poza rolnictwem oraz rozszerzenia kontaktów społeczno-kulturowych pomiędzy różnymi środowiskami dzięki turystyce wpłynęło na ukształtowanie się nowych oczekiwań odnośnie do pełnienia ról rodzinnych przez członków gospodarstwa rodzinnego (Chodkowska 1987). Prowadzenie gospodarstwa turystycznego pozwala na łączenie trzech ról kobiety: gospodyni w gospodarstwie – domowym, rolnym i turystycznym, a praca w turystycznym gospodarstwie wpasowuje się w domowy zakres obowiązków kobiety (Garcia-Ramon i in. 1995). Kobiety wykonujące codzienne obowiązki i prowadzące agroturystykę wykonują i duplikują obowiązki wykonywane w ramach

gospodarstwa domowego, takie jak: gotowanie, żywienie gości, sprzątanie, opieka (Walker i in. 2001). Przykłady licznych badań wskazują (m.in. Derno i 1991; Gasson 1980), iż kobiety pełnią dwie, a w pewnych przypadkach trzy, role w obrębie gospodarstwa domowego na wsi: 81% kobiet jest zaangażowanych zawodowo w turystykę i obsługę turystów, uczestniczy w pracach w gospodarstwie rolnym, będąc jednocześnie rolnikiem i przejmują większość obowiązków domowych. Wiele badań i publikacji wskazuje, że największym wyzwaniem pracy kobiet w turystyce jest obciążenie podwójnym, a nawet potrójnym, garniturem obowiązków – względem pracy zawodowej i gospodarstwa agroturystycznego i domowego (Brandt, Haugen 2007; Kousis 1989; Wilkinson, Pratiwi 1995). Obowiązki związane z gospodarstwem domowym nawiązują do „syndromu trzeciego zawodu” – w rodzinie dwóch pracujących małżonków to kobiety zajmują się organizacją życia rodzinnego w gospodarstwie (Brandt, Haugen 2006 za Smeby 2005). Praca w gospodarstwie agroturystycznym daje kobietom możliwość uzyskania społecznych i ekonomicznych korzyści proporcjonalnie do wniesionego wysiłku pracy, inaczej niż ma to miejsce w rolnictwie (Gidakou 1999; Akpınar i in. 2004). Mimo że dywersyfikacja działalności w gospodarstwie poprzez turystykę jest postrzegana jako środek zaradczy na problemy finansowe, jest często dewaloryzowana w porównaniu z tradycyjną pracą na roli (Annes, Wright 2015). Co więcej, prowadzenie przedsięwzięcia turystycznego w domu nie jest traktowane przez społeczeństwo, jak i przez same kobiety, jako odrębny zawód, gdyż nie wymaga specjalnego przygotowania i różnych umiejętności. Jest za to postrzegany jako zwiększenie obowiązków, a zmiana ta rekompensowana jest przez dochód (Garcia-Ramon i in. 1995).

Kobiety stają się odpowiedzialne za wypracowanie lub powiększanie dochodu rodziny poprzez podjęcie pracy w sektorze turystycznym, przy jednoczesnym zobowiązaniu do wypełniania obowiązków domowych i dbania o rodzinę. Badania Wilkinson i Pratiwi (1995) nad relacją: turystyka wiejska – płeć w Indonezji wskazują, że kobiety często uczestniczą w aktywnościach zawodowych w sektorze turystycznym, które są zgodne z ich tradycyjnymi rolami w rodzinie czy społeczeństwie, a unikają tych działań, które pozostają poza tradycją. Badania te wskazują na dwukrotne bądź nawet trzykrotne obciążenie wykonywanymi obowiązkami w sferze zawodowej i domowej. Podwójny dzień pracy był również normą w badaniach nad zatrudnieniem kobiet w turystyce w Belize (McKenzie-Gentry 2007). Zjawisko to jest pochodną postrzegania kobiet jako pracownic sektora turystycznego, które odtwarzają swoje tradycyjne role. Zjawisko to charakteryzuje zatrudnienie na niższych szczeblach drabiny zawodowej w turystyce, na stanowiskach tzw. kobiecych (*women's work*, McKenzie-Gentry 2007) i w „szarej strefie” w turystyce, gdzie podział pracy ze względu na płeć jest najsilniejszy, przez co dodatkowo uniemożliwia kobietom osiągnięcie wyższego statusu społecznego (Kinnaird i in. 1994; Manwa 2008) oraz awansu zawodowego. Jednak istnieją opinie poparte badaniami, iż pełnione przez kobiety tradycyjne role społeczne mogą stać się powodem zadowolających produktów i usług turystycznych (Kinnaird i in. 1994; Manwa 2008). Sukces w działalności turystycznej pozwala kobietom na osiągnięcie co najmniej pewnego stopnia niezależności ekonomicznej, czy to podwyższenia statusu społecznego, czy samodzielność decyzyjną (*empowerment*). Kobiety obszarów wiejskich, jako

przedsiębiorcy agroturystyczni, nie funkcjonują już jako pracownicy na marginesie rolnictwa i nie są uznawane za „pomoc w gospodarstwie” (Barbieri, Mshega 2008; Brandt, Haugen 2011; Cole 2007), ale są wyraźnie widoczne w społeczności. Dzięki turystyce kobiety tworzą swój profesjonalny wizerunek i autorytet oraz często pokazują szeroki zasób specjalistycznej wiedzy gościom swoich gospodarstw agroturystycznych. Agroturystyka daje kobietom szanse zaistnienia w społeczności jako profesjonalny rolnik i właściciel gospodarstwa agroturystycznego. Te działalności nie są już traktowane jako sposób życia lub hobby, ale jako zawód.

Rozwój działalności pozarolniczej w obrębie gospodarstwa rolnego, agroturystyka w szczególności, stwarza kobietom możliwość rozwoju, odnalezienia się i inwestowania w rolnictwo. Kobiety wiejskie często są pionierami w inicjowaniu rozwoju gospodarczego (Barbieri, Mshega 2008; Busby, Rendle 2000; Garcia-Ramon i in. 1995; McGehee i in. 2007). Wynajmowanie kwater gościom w gospodarstwie stwarza kobietom możliwość przejścia od niedostrzeganej pozycji w społeczności do pozycji wzmacniającej jej rolę w rodzinie czy społeczności lokalnej (Canoves i in. 2004). Brandt i Haugen (2011) są zdania, iż praca w agroturystyce wymaga nowych umiejętności i kompetencji, które są podstawą do konstruowania nowych relacji w rodzinie. Kobiety mają lepsze kulturalne zaplecze i potrafią łatwo nawiązać gościnne relacje z klientami, są cierpliwe, opanowane, wrażliwe, cechuje je empatia i opiekuńczość (Cichowska 2012; Nilsson 2002; Tchórzewska 1998), są bardziej pewne siebie, mają wyobrażenie na temat swojego rozwoju i ścieżki kariery. Jest to związane z kreowaniem możliwości kobiet do samodzielnego kształtowania własnej pozycji społecznej.

Turystyka ma pozytywny wpływ na zmianę ról społecznych i zmian w hierarchii rodzinnej (zwiększenie autonomii jednostki czy podwyższony status rodzinny), co wskazał zespół Kinnaird, Kothari i Hall (1994) na przykładzie pracowników w Kenii i Gambii. Oprócz pozytywnych skutków niezależność uzyskana poprzez zatrudnienie w turystyce może przyczyniać się również do negatywnych zjawisk. Często młodzi rezygnują z dawno ustalonych ról, by podjąć się dodatkowych zadań, co implikuje zwiększenie obowiązków, a w konsekwencji może wpływać na tradycyjne zwyczaje w rodzinie i społeczności. Turystyka przekształca nie tylko całe systemy obowiązków, ale powoduje zmiany w codziennej rutynie dnia osób zatrudnionych w przedsiębiorstwach turystycznych, co wprowadza sytuacje problematyczne i chaos w tradycyjnym funkcjonowaniu rodzin i napięcia pomiędzy członkami rodziny (Beedle i in. 2016). Takie przypadki zostały opisane przez Kousis (1989) na greckiej Krecie. Zaangażowanie w turystykę „gettoizuje” kobiety do pracy przy przedsięwzięciach, które są powtórzeniem ich tradycyjnych obowiązków domowych, szczególnie jeśli chodzi o prowadzenie kuchni i sprzątanie (Cukier, Wall 1993).

Przemiany w rodzinie i gospodarstwie domowym, będące efektem aktywności zawodowej kobiet w turystyce, powodują również zmiany jej pozycji względem obowiązków w gospodarstwie rolnym. Jak wskazuje analiza literatury przedmiotu (m.in.: Alston 1995; Barthez 2005; Coleman 2012; Radel 2011; Shortall 1999; Whatmore 1991), do tej pory wszelkie prace i przejawy aktywności kobiet w działalności rolniczej i domowej charakteryzowała niewidzialność. Według Żelaznej (1993) obecnie powszechny jest proces

stopniowego zajmowania przez kobiety tradycyjnie męskich ról w sferze układów produkcyjnych, jak i decyzyjno-kierowniczych. Zanika podział na określone obowiązki według kryterium płci, a następuje upodmiotowienie (*empowerment*) pracy kobiet w obrębie rodzinnych gospodarstw rolnych (Morell, Brandth 2007). Współcześnie gospodarstwa rolne są prowadzone równoprawnie przez kobiety, jak również kobiety są partnerkami współpracującymi w gospodarstwie z inną osobą (zazwyczaj z mężem lub partnerem) (Annes, Wright 2015; *Raport z badania „Sytuacja kobiet ... 2012*). W krajach rozwijających się jednak w większości przypadków wciąż uznawany jest tradycyjny podział pracy i obowiązków wykonywanych przez członków rodziny (w sektorze rolniczym wciąż utrzymuje się tradycyjny podział na prace męskie i żeńskie) (Sawicka 2009).

Aktywność zawodowa kobiet w obrębie gospodarstwa domowego i rolnego przyczynia się do zmiany relacji władzy między kobietami i mężczyznami, wzmacnia skutki modernizacji rolnictwa, które przypisuje kobiety jedynie do sfery domowej. Rodzinne gospodarstwo agroturystyczne jako jednostka produkcyjna zaciera granicę między sferą domową i zawodową, pozwalając na wzajemne przenikanie się tych środowisk (Ali 2013), co powoduje umocnienie nowych wzorców kulturowych oraz pozycji członków.

Zakończenie

Zagadnienie feminizacji usług turystycznych i rynku pracy kobiet w turystyce stanowi przedmiot badań wielu nauk. Zakres zagadnień poruszanych w przytoczonej literaturze pozwala na rozpoznanie możliwości pracy kobiet na obszarach wiejskich, określenie motywów i przesłanek podejmowania aktywności zawodowej przez kobiety w turystyce, jak również możliwości i warunków pracy kobiet w turystyce. Podnoszone w publikacjach skutki aktywności zawodowej kobiet w turystyce mogą mieć charakter pozytywny i negatywny. Wiele badań podejmowało zagadnienie, w jaki sposób kobiety, ich rodziny oraz społeczności, w których żyją, doświadczają różnych oddziaływań (pozytywnych i negatywnych) związanych z pracą kobiet w turystyce. Wciąż jednak niewiele wiadomo o reakcji i nastawieniu wszystkich uczestników i zainteresowanych stron wobec pracy kobiet w turystyce. Potrzeba więcej badań ilościowych i jakościowych do oceny zmian ról społecznych, zmian układów rodzinnych i pracy kobiet w turystyce. W badaniach nad turystyką ten obszar stanowi więc unikalny problem – istnieje konieczność badań postawy wobec kobiet prowadzących własne przedsięwzięcia turystyczne. W Polsce te badania mogą być nad wyraz ciekawe z uwagi na to, iż wciąż można spotkać społeczności tradycyjne, w których układ ról członków rodzin i społeczności został ukształtowany tradycyjnie, oraz gdzie występuje kontrola społeczna utrzymująca układ sił i ról w niezmiennym stanie.

Literatura

- Aitchison C.C., 2005, *Feminist and gender perspectives in tourism studies. The social-cultural nexus of critical and cultural theories*, *Tourist Studies* 5(3), 207–224.
- Acosta-Belén E., Bose, C. E., 1990, *From structural subordination to empowerment: women and development in third world contexts*, *Gender & Society*, 4, 299–320.
- Adib A., Guerrier, Y., 2003, *The interlocking of gender with nationality, race, ethnicity and class: The narratives of women in hotel work*, *Gender, Work and Organization*, 10, 413–423.
- Akpinar N., Talay I., Ceylan C., Gunduz S., 2004, *Rural women and agrotourism in the context of sustainable rural development: a case study from Turkey*, *Kluwer Journal* Vol. 6, 473–486.
- Ali R., 2014, *Empowerment beyond resistance: cultural ways of negotiating power relations*. *Women's Studies International Forum*, 45, 119–126.
- Alston, M., 1995, *Women on the land*, UNSW Press, Kensington.
- Andreson J.B., Dimon D., 1999, *Formal sector job growth and women's labor sector participation. The case of Mexico*, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 39, 169–191.
- Andriotis K., 2002, *Scale of hospitality firms and local economic development – evidence from Crete*, *Tourism Management* 23, 333–341.
- Annes A., Wright W., 2015, *'Creating a room of one's own': French farmwomen, agritourism and the pursuit of empowerment*, *Women's Studies International Forum*, 53, 1–11.
- Balcerzak-Paradowska B. (red.), 2001, *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy, rzeczywistość 1990–1999*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Balcerzak-Paradowska B. (red.), 2002, *Praca kobiet w sektorze prywatnym. Szanse i bariery*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Barbieri C., Mshenga P.M., 2008, *The role of the firm and owner characteristics on the performance of agritourism farms*, *Sociologia Ruralis* 48 (2), 166–183.
- Barthez A., 2005, *Devenir agricultrice: À la frontière de la vie domestique et de la profession*. *Economie Rurale*, 289–290, 30–43.
- Beedle J., Kline C., Cardenas D., Byrd E. T., Schneider P., 2016, *An exploration of gendered systems theory on women-owned businesses in emerging tourism destinations: future directions*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 11, 3, 170–186.
- Biernat-Jarka A., Sawicka J., 1998, *Zatrudnienie i bezrobocie wśród kobiet wiejskich*, [w:] J. Sawicka (red.), *Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości*, t. I, *Społeczno-kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości kobiet*, Fundacja Rozwój, SGGW, Warszawa.
- Bock B.B., Shortall S. (red.), 2006, *Rural gender relations. Issues and case studies*, Wallingford, CABI Publishing.
- Brandth B., 2002, *Gender identity in European family farming: a literature review*, *Sociologia Ruralis* 42 (3) 181–200.
- Brandth B., Haugen M. S., 2006, *Emotional work in host-guest relations. Examples from farm tourism. Paper no 2/06, presented at the Research Partners' Meeting 'Crossroads of tourism and work' in Kilpisjärvi, Finnish Lapland*, 21–24 May 2006.
- Brandth B., Haugen M. S., 2007, *Gendered work in family farm tourism*, *Journal of Comparative Family Studies*, 38 (3), 379–393.

- Brandth B., Haugen M. S., 2010, *Doing farm tourism: the intertwining practices of gender and work*. Signs, Journal of Women in Culture and Society, 35 (2), 426–446.
- Brandth B., Haugen M. S., 2011, *Farm diversification into tourism e implications for social identity?*, Journal of Rural Studies, 27, 35–44.
- Bryant L., Pini B., 2009, *Gender, class and rurality: Australian case studies*, Journal of Rural Studies, 25, 48–57.
- Burrell J., Manfredi S., Rollin H., 1997, *Equal opportunity for woman employees in the hospitality industry: a comparison between France, Italy, Spain and the UK*, International Journal of Hospitality Management, 16 (2), 161–179.
- Busby G., Rendle S., 2000, *The transition from tourism on farms to farm tourism*, Tourism Management, 21 635–642.
- Caballe A., 1999, *Farm tourism in Spain: a gender perspective*, GeoJournal, 48, 245–252.
- Canoves G., Villarino M., Priestley G.K., Blanco A., 2004, *Rural tourism in Spain: an analysis of recent evolution*, Geoforum, 35 (6), 755–769.
- Chodkowska M., 1987, *Konflikty ról rodzinnych kobiet wiejskich*, Rozprawa Habilitacyjna Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Cichowska J., 2012, *Rola kobiet w prowadzeniu usług agroturystycznych. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, PAN, 3/IV/2012, PAN, Oddział w Krakowie, 155–166.
- Cole S., 2007, *Entrepreneurship and empowerment: considering the barriers – a case study from Indonesia*, Turizam: znanstveno-stručni časopis, 55 (4), 461–473.
- Coleman L., 2012, *Woolf and feminist theory: Woolf's feminism comes in waves*, [w:] R. Bryony, L. Goldman (red.), *Virginia Woolf in context*, Cambridge University Press, Cambridge, 79–91.
- Cukier J., Wall G., 1993, *Tourism employment: perspectives from Bali*, Tourism Management, 11, 195–201.
- Dąbrowska M., 1996, *Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pod wpływem turystyki*, Turyzm, 6, (1), Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Dernoi L. A., 1991, *About rural and farm tourism*, Tourism Recreation Research 16 (1), 3–6.
- Diagnoza Sytuacji Kobiet na Rynku Pracy w Polsce, System Aktywizacji Zawodowej Kobiet – „Kobieta Pracująca...”*, 2006, Europejski Fundusz Społeczny/ASM Centrum Badań i Analiz Rynku, Kutno. http://www.asm-poland.com.pl/kobietapracujaca/Raporty/Diagnoza_sytuacji_kobiet_na_ryнку_pracy-Badanie_Opinii_Publicznej.pdf, (dostęp: 11.03.2010).
- Długokęcka M., Sawicka J., 1998, *Agroturystyka jako przejaw przedsiębiorczości kobiet w poszukiwaniu dodatkowych źródeł dochodów*, [w:] M. Jeznach (red.), 1998, *Przedsiębiorczość kobiet na wsi ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki*, SCRIPT, Warszawa.
- Doherty L., Manfredi S., 2001, *Women's employment in Italian and UK hotels*, International Journal of Hospitality Management, 20, 61–76.
- Duffy L. N., Kline C. S., Mowatt R. A., Charles Chancellor H., 2015, *Women in tourism: shifting gender ideology in the DR*, Annals of Tourism Research, 52, 72–86.
- Działanie 311 „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” – informacja o rezultatach wdrażania w latach 2007–2009*, 2009, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Garcia-Ramon M.D., Canoves G., Valdovinos N., 1995, *Farm tourism, gender and the environment in Spain*, Annals of Tourism Research, 22 (2), 267–282.
- Gasson R., 1980, *Role of farm women in England*, Sociologica Ruralis, 20, 165–180 .

- Getz D., Carlsen J., 2000, *Characteristics and goals of family and owner-operated business in the rural tourism industry and hospitality sectors*, *Tourism Management*, 21 (6), 547–560.
- Getz D., Carlsen J., 2005, *Family business in tourism. State of the art*, *Annals of Tourism Research*, 32 (1), 117–128.
- Ghodsee K., 2003, *State support in the market: women and tourism employment in post-socialist Bulgaria*, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 16 (3), 465–482.
- Gidakou I., 1999, *Young women` attitudes towards agriculture and woman`s` new roles in the Greek countryside: a first approach*, *Tourism Management*, 15 (2), 147–158.
- Gidakou I., Dimopoulou E., Lagogianni O., Sotiropoulou S., 2008, *Young women and agriculture – the cases of active young women farmers in West Macedonia, Greece*, *Regional Analysis and Policy Contributions to Economics*, 355–374.
- Global Report on Women in Tourism 2010 Preliminary Findings*, 2011, World Tourism Organization (UNWTO) and the United Nations Entity for Gender Equality and the Employment of Women (UN Women), Spain/New York.
- Guerrier Y., Adib A., 2004, *Gendered identities in the work of overseas tour reps*, *Gender, Work and Organization*, 11 (3).
- Gutkowska K., 1998, *Zagadnienie przedsiębiorczości na wsi w teoretycznych koncepcjach przystosowania gospodarstw domowych do zmian makroekonomicznych*, [w:] J. Sawicka (red.), *Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości*, t. I, *Społeczno-kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości kobiet*, Fundacja Rozwój, SGGW, Warszawa.
- Gutkowska K., 2000a, *Socjologiczne uwarunkowania planowania promocji i rozwoju agroturystyki*, [w:] U. Świetlikowska, *Agroturystyka*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa.
- Gutkowska K., 2000b, *Wybrane problemy rodzin wiejskich w Polsce*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Gutkowska K., Żelazna K., 1998, *Przedsiębiorczość na wsi – motywy, uwarunkowania, bariery*, [w:] M. Jeznach, (red.), *Przedsiębiorczość kobiet na wsi ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki*, SCRIPT, Warszawa.
- Hampton M.P., 2005, *Heritage, local communities and economic development*, *Annals of Tourism Research*, 32 (3), 735–759.
- Hansson H., Ferguson R., Olofsson Ch., Rantamäki-Lahtinen L., 2013, *Farmers' motives for diversifying their farm business - the influence of family*, *Journal of Rural Studies*, 32, 240–250.
- Harvey M.J., Hunt J., Harris Jr. Ch. C., 1995, *Gender and community tourism dependence level*, *Annals of Tourism Research*, 22 (2), 349–366.
- Haynes G.W., Rowe B.R., Walker R., Hong G.S., 2000, *The differences in financial structure between women- and men-owned family businesses*, *Journal of Family and Economic Issues*, 21(3), 209–226.
- Hei-Lin Chu K., Murrmann S.K., 2006, *Development and validation of the hospitality emotional labor scale*, *Tourism Management*, 27, 1181–1191
- Higgins-Desbiolles F., 2006, *More than an industry: the forgotten power of tourism as a social force*, *Tourism Management*, 27 (6), 1192–1208.
- Hjalager A.M., 1996, *Agricultural diversification into tourism. Evidence of an European Community Development program*, *Tourism Management*, 17 (2), 103–111.
- Ilbery B., Bowler I., Clark G., Crockett A., Shaw A., 1998, *Farm-based tourism as an alternative farm enterprise: a case study from the Northern Pennines, England*, *Regional Studies*, 32 (4), 355–364.

- Jachimowicz E., Krzyżanowska K., 2004, *Pozarolnicze funkcje gospodarstwa rolniczego na przykładzie jego działalności agroturystycznej*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Jaworski A., Lawson S., 2005, *Discourse of Polish agritourism: global, local, pragmatic*, [w:] A. Jaworski, A. Pritchard (red.), *Discourse, communication, and tourism*, Channel View Publications, Clevedon, 123–149.
- Jennings G., Stehlik D., 1999, *The innovators are women: the development of farm tourism in Central Queensland, Australia*, [w:] *Conference proceedings of the 1999 annual ISTTE conference. One world, one community, one mission*, 123–149.
- Kinnaird V., Hall D., 1996, *Understanding tourism processes: a gender-aware framework*, *Tourism Management*, 17 (2), 95–102.
- Kinnaird V., Kothari U., Hall D., 1994, *Tourism: gender perspectives*, [w:] V. Kinnaird, D. Hall (red.), *Tourism: A gender analysis*, Wiley, Nowy Jork, 1–34.
- Kousis M., 1989, *Tourism and the family in a rural Cretan community*, *Annals of Tourism Research*, 16, 318–332.
- Kowalczyk I., 1998, *Oferta usługowa polskiej wsi*, [w:] M. Jeznach (red.), *Przedsiębiorczość kobiet na wsi ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki*, SCRIPT, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Krzyszkowski J., 2008, *Wprowadzenie*, [w:] J. Krzyszkowski (red.), *Diagnoza sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich w Polsce*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.
- Krzyżanowska K., 2014, *Sytuacja kobiet na obszarach wiejskich i ich udział w rynku pracy*, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1, 55–67.
- Kurek W., 1990, *Wpływ turystyki na przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich polskich Karpat*, *Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 194, Kraków.
- Legienis H., 2003, *Możliwości wzrostu zatrudnienia w wyniku rozwijania przedsiębiorczości i infrastruktury na obszarach wiejskich w biznesie turystycznym*, [w:] Z. Kryński, E. Kmita-Dziasek (red.), *Turystyka wiejska a rozwój i współpraca regionów*, Materiały Sesji Naukowej zorganizowanej w ramach XI Ogólnopolskiego Sympozjum Agroturystycznego, Prace Naukowo-Dydaktyczne PWSZ w Krośnie, 15, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Podkarpackie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Gospodarstwa Gościnne”, Krosno.
- Leheny D., 1995, *A political economy of Asian sex tourism*, *Annals of Tourism Research*, 22 (2), 367–384.
- Leontido L., 1994, *Gender dimensions of tourism in Greece: employment, sub-cultures and restructuring*, [w:] V. Kinnaird, D. Hall (red.), *Tourism: a gender analysis*, Wiley, Nowy Jork, 74–105.
- Little, J., 1997, *Employment marginality and women's self-identity*, [w:] P. Cloke, J. Little, (red.), *Contested countryside cultures*, Routledge, London, 138–157.
- Loureiro M.L., Jervell A.M., 2005, *Farmers' participation decisions regarding agrotourism activities in Norway*, *Tourism Economics*, 11 (3), 453–469.
- Manwa H., 2008, *Enhancing participation of women in tourism*, [w:] G. Moscardo (red.), *Building community capacity for tourism development*, CABI, Oxfordshire, 116–122.
- McGehee N.G., Kim K., Jennings G. R., 2007, *Gender and motivation for agri-tourism entrepreneurship*, *Tourism Management*, 28 (1), 280–289.
- McKenzie-Gentry K., 2007, *Belizean women and tourism work: opportunity or impediment?* *Annals of Tourism Research*, 34 (2), 477–496.

- Michalska S., 2013, *Tradycje i nowe role kobiet wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo”, 2, 124–139.
- Mulvaney R.H., O'Neil J.W., Cleveland J.N., Crouter A.C., 2007, *A model of work-family dynamics of hotel managers*, *Annals of Tourism Research*, 34 (1), 66–87.
- Muñoz, L. G., Perez, P. F., 2007, *Female entrepreneurship in Spain during the nineteenth and twentieth century*, *Business History Review*, 81 (3), 495–515.
- Ng C.W., Pine R., 2003, *Women and men in hotel management in Hong Kong: perceptions of gender and career development issues*, *Hospitality Management*, 22, 85–102.
- Nilsson P.A., 2002, *Staying on farms. An ideological background*, *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 7–24.
- Petrzelka P., Krannich S.R., Brehm J., Trentelmann C.K., 2005, *Rural tourism and gendered nuances*, *Annals of Tourism Research*, 32 (4), 1121–1137.
- Poczta W., Przezbórska L., 2002, *Zróżnicowanie regionalne rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej na terenach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki i turystyki wiejskiej)*, [w:] W. Poczta, F. Wysocki (red.), *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, Wyd. AR w Poznaniu, 475–488.
- Przeclawski K., 1979, *Socjologiczne problemy turystyki*, Warszawa.
- Przeclawski K., 1992, *Rola turystyki w przemianach społecznych i kulturowych końca XX wieku*, *Problemy Turystyki*, 3, 57, 101–109.
- Purcell K., 1996, *The relationship between career and job opportunities: women's employment in the hospitality industry as a microcosm of women's employment*, *Women in Management Review*, 11 (5), 17–24.
- Radel C., 2011, *Becoming farmers: Opening spaces for women's resource control in Calakmul, Mexico*, *Latin American Research Review*, 46 (2), 29–54.
- Raport z badania „Sytuacja kobiet w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Specyfika, standardy, paradytety i oczekiwania”, 2012, Konsorcjum Badawcze FOCUS GROUP, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Sp. z o.o., Szczecin.
- Roberts L., 2002, *Farm tourism – its contribution to the economic sustainability of Europe's countryside*, [w:] R. Harris, T. Griffin, P. Williams (red.), *Sustainable tourism: a global perspective*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 195–208.
- Sawicka J., 2005, *Rola kobiety w aktywizacji i wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Sawicka J., 2009, *Sytuacja kobiet wiejskich na rynku pracy i w rolnictwie*, [w:] *Raport Kongres Kobiet Polskich 2009. Kobiety dla Polski. Polska dla kobiet (20 lat transformacji 1989–2009)*. Publikacja współfinansowana jest ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, Wyd. Fundacja Feminoteka, Warszawa, 24–34.
- Scheyvens R., 2000, *Promoting women's empowerment through involvement in ecotourism: Experiences from the third world*, *Journal of Sustainable Tourism*, 8 (3), 232–246.
- Seręga Z., 1993, *Czynniki rozwoju lokalnego: studium socjologiczne wybranych społeczności wiejskich*, *Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 265, Kraków.
- Sharpley R., Vass A., 2006, *Tourism, farming and diversification: an attitudinal study*. *Tourism Management*, 27.
- Shortall S., 1999, *Women and farming. Property and power*, Basingstoke: Macmillan.

- Tchórzewska E., 1998, *Kobieta w kręgu aksjologii biznesu*, [w:] J. Sawicka (red.), *Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości*, t. I, *Społeczno-kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości kobiet*, Fundacja Rozwój, SGGW, Warszawa.
- Tigges, L.M., Ziebarth, A., Farnham, J., 1998, *Social relationships in locality and livelihood: the embeddedness of rural economic restructuring*, *Journal of Rural Studies*, 14 (2), 203–2019.
- Timothy D.J., 2001, *Gender relations in tourism: revisiting patriarchy and underdevelopment*, [w:] Y. Apostolopoulos, S. Sönmez, D. Timothy (red.), *Women as producers and consumers of tourism in developing regions*, Westport, CT: Praeger Publishers, 235–248.
- Tryfan B., 1995a, *Kobieta wiejska i rodzina wobec zmian systemowych*, [w:] J. Sawicka (red.), *Kobieta wiejska w Polsce*, Wyd. Jordan, Warszawa.
- Tryfan B., 1995b, *Miejsce kobiet wiejskich w rozwoju przedsiębiorczości na wsi*, [w:] K. Duszkowska-Małysz (red. nauk.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Tucker H., 2007, *Undoing shame: tourism and women's work in Turkey*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 5 (2), 87–105.
- Tucker H., Boonabaana B., 2012, *A critical analysis of tourism, gender and poverty reduction*. *Journal of Sustainable Tourism*, 20 (3), 437–455.
- Tyran E., 2005a, *Podstawy agroturystyki*, [w:] J. Musiał, J. Zdebski, K. Kosiniak-Kamysz (red.), *Agroturystyka i usługi towarzyszące*. Publikacja przygotowana w ramach projektu SAPARD, Małopolskie Stow. Doradztwa Roln. zs. w Akademii Rolniczej w Krakowie.
- Walker S., Valaoras G., Gurung D., Godde P., 2001, *Women and mountain tourism. Redefining the boundaries of policy and practice*, [w:] Y. Apostolopoulos, S. Sönmez, D. J Timothy. (red.), *Women as producers and consumers of tourism in developing regions*, Praeger., Westport, 211–234.
- Whatmore, S., 1991. *Farming women: gender, work and family enterprise*, Macmillan, Houndmills.
- Wilkinson P. F., Pratiwi W., 1995, *Gender and tourism in an Indonesian village*, *Annals of Tourism Research*, 22 (2), 283–299.
- Wright W., Annes A., 2014, *Farm women and agritourism: representing a new rurality*, *Sociologia Ruralis*, 54 (4), 477–499.
- Wrzochalska A., 2010, *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Żelazna K., 1993, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania pracy kobiety w wiejskim gospodarstwie domowym*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Żelazna K., Mikuta B., 2004, *Organizacja ruchu turystycznego na wsi*, Format-AB, Warszawa.

The female labour market in tourism on rural areas in the light of current research

Abstract: The feminisation of labour market in general, and the feminisation of tourism services in particular have been studied from multi-disciplinary perspectives: by researchers in sociology, psychology, anthropology and gender studies, as well as in geography and tourism. These studies focus on the motivations and reasons for women's employment in tourism, the opportunities and working conditions they face, and the broader relationships with family, neighborhood and community.

The impacts of women's employment in tourism can be complex – beyond only positive or only negative. Rural tourism in this regard could be treated as a branch of tourism. Much of the current literature, however, conveys a rather stereotypical image of women employment in rural tourism: pointing to tourism as low-skill activity, providing low income, associated with house-keeping services and with rather limited career opportunities. On the other hand, many studies demonstrate that the income from rural tourism generated by women can become the main source of income for households, particularly in developing countries. This paper provides an overview and analysis of the existing literature on women's employment in tourism and the opportunities and possibilities it creates for female employment particularly in rural areas.

Keywords: tourism, rural areas, the female labour market, feminization of tourist services.